RESEARCH PAPER

RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary
e-ISSN: 2455-3085 | Vol.07 | No.01 | January 2022 | pp. 37-41
Double-Blind Peer Reviewed/Refereed Journal

Gujarat and 1857 (With reference to Dahod district)
ગુજરાત અને 1857 (દાહોદ જિલ્લાના સંદર્ભમાં)

*Bhabhor Rajeshkumar Vaghajibhai

Ph.D. Research Scholar, History Department, Gujarat University, Ahmedabad

Abstract

British rule was established in Gujarat in 1818. After that, one territory after another gradually came under British rule. By 1861, the whole of Gujarat came under the monopoly of British power. Throughout the process of administrative transfer, the British regime faced many obstacles, big and small. In which the British rule had to face the most obstacles from the tribes. There were economic, religious and social reasons behind it. After the establishment of British rule, the tribes of Gujarat came up with new administrative and political structures. The tribes became more and more entangled in the levels of power skillfully devised by the British. The atrocities and Johukami in the name of maintaining forest rights, new revenue system, law and order situation proved to be awkward for the freedom loving tribal people. By 1861, the British had a strong hold on the tribal areas. A series of tribal revolts against British policies. The earliest evidence of this was provided by the Nayaka tribes of Panchmahal. (1) In the present article, there is an attempt to discuss the contribution of Dahod district in the freedom struggle.

Keywords: *British rule, Gujarat, Monopoly, administrative transfer, religious, economic*

Abstract in Gujarati

ઈ.સ. 1818માં બ્રિટીશ સત્તાની સ્થાપના ગુજરાતમાં થઈ. તે પછી ધીરે ધીરે એક પછી એક પ્રદેશો બ્રિટીશ હસ્તક આવતા ગયા. ઈ.સ.1861 સુધી સમગ્ર ગુજરાત બ્રિટીશ સત્તાના એકાધિકારમાં આવ્યું. વહીવટી હસ્તાંતરણની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં બ્રિટીશ શાસને નાના-મોટા અનેક વિરોધોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. જેમાં આદિવાસીઓ તરફથી બ્રિટીશ શાસને સૌથી વધુ અવરોધોનો સમાનો કરવો પડ્યો હતો. તેની પાછળ આદિવાસીઓના આર્થિક, ધાર્મિક અને સામાજિક કારણો રહેલા હતા. બ્રિટીશ સત્તાની સ્થાપના પછી ગુજરાતના આદિવાસીઓ નવી વહીવટી તથા રાજકીય વ્યવસ્થાના માળખા આવ્યા. બ્રિટીશરોએ કુશળતાથી તૈયાર કરેલા સત્તાના સ્તરોમાં આદિવાસીઓ વધુને વધુ જકડાતા ગયા. જંગલના હક્કો, નવી મહેસુલ વ્યવસ્થા, કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવાના નામે થતા અત્યાચારો અને જોહુકમીથી સ્વાતંત્ર્યપ્રિય આદિવાસી પ્રજા માટે અકળાવનારૂં સાબિત થયું. ઈ.સ. 1861 સુધી બ્રિટીશ સત્તાએ, આદિવાસી વિસ્તારો ઉપર પણ મજબૂત કબજો જમાવ્યો. બ્રિટીશ નીતિરીતિઓ સામે આદિવાસી વિદ્રોહોની શૃંખલા સર્જાઈ. તેનો સૌ પ્રથમ પૂરાવો પંચમહાલના નાયકા આદિવાસીઓએ પૂરો પાડ્યો હતો. (1) પ્રસ્તુત લેખમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં દાહોદ જિલ્લાના યોગદાન વિશે ચર્ચા કરવાનો અત્રે ઉપક્રમ છે.

Keywords: *બ્રિટિશ શાસન, ગુજરાત, એકાધિકાર, વહીવટી ટ્રાન્સફર, ધાર્મિક, આર્થિક*

Article Publication

Published Online: 20-Jan-2022

***Author's Correspondence**

Bhabhor Rajeshkumar Vaghjibhai

Ph.D. Research Scholar, History Department, Gujarat University, Ahmedabad.

10.31305/rrijm.2022.v07.i01.017

bhabhorrajesh77@gmail.com

© 2022 The Authors. Published by RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પૂર્વે દાહોદ જિલ્લો:

ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લામાંથી 2 ઓક્ટોબર, 1997થી દાહોદ જિલ્લો અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે પૂર્વે પંચમહાલ બ્રિટીશ શાસન હેઠળ ગુજરાતનો છેલ્લો જિલ્લો હતો. ઈ.સ.1851થી ઈ.સ.1860 દરમિયાન આ જિલ્લો સિંધિયા માટે બ્રિટીશ હવાલા હેઠળ હતો. તેનું સંચાલન રેવાકાંઠા રાજકીય એજન્ટ દ્વારા થતુ હતુ. (2) ગ્વાલિયરના સિંધિયા પાસેથી ઈ.સ.1861માં પંચમહાલ જિલ્લાની તબદિલી કરવામાં આવી હતી. એ સમયે પંચમહાલ જિલ્લો "નોન રેગ્યુલેશન" જિલ્લો હતો. એનો ઉપરી કલેક્ટર હતો. જે રેવાકાંઠાનો પોલિટીકલ એજન્ટ પણ હતો. જિલ્લામાં બે વિભાગ હતા તેમાં દાહોદ, ગોધરા અને કાલોલ એમ ત્રણ તાલુકા તેમજ ઝાલોદ અને હાલોલ એ બે પેઠ હતા.(3)

ઈ.સ. 1835માં કપ્તાન જેમ્સ આર્ટરે મુંબઈ સરકારને મોકલેલ અહેવાલમાં લખ્યું હતું કે, આ સામાન્ય ગણાતી કોમમાં બળવાની લાગણી છે. હિન્દુસ્તાનમાં ક્યાંય આપણી સામે આટલા ધિક્કારની લાગણી મેં જોઈ નથી. અને 22 વર્ષમાં તો આ વાત સાચી પડીને દાહોદમાં 6 જુલાઈ 1857માં સંઘર્ષની શરૂઆત થઈ ગઈ.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને દાહોદ જિલ્લોઃ

1857ના વિપ્લવમાં ગુજરાતનો ફાળો મહત્વનો છે. આગની લપેટો પર સવાર, આઝાદીના સમણાં સેવતા સૈનિકોની કુરબાનીની વાતો અને અંગ્રેજ સૈન્યમાં ભારતીય સૈનિકોમાં પ્રવેશેલી બગાવતની ચિનગારીઓએ ગુજરાતના જુદા-જુદા પ્રાંતોમાં વાયુવેગે આ વિદ્રોહના સમાચાર પહોંચાડ્યા અને અન્ય પ્રાંતોના લોકોમાં પણ બગાવતનું બ્યુગલ ફુંકવા ઝનૂની બન્યા હતા.

દાહોદમાં 6 જુલાઈ, 1857માં સંઘર્ષની શરૂઆત થઈ મામલતદારે કિલ્લાને બંધ કર્યો. બહાર વિલ્પવીઓ હતા. તોપના ગોળા ફેંકાયા 6 જુલાઈથી 11 જુલાઈ સુધી દાહોદ સળગતું રહ્યું. અહીંથી નીકળેલા એક સિપાહીએ દેવગઢ બારીયાના જંગલોમાં ભીલોને એકઠા કર્યા. કપ્તાન બર્કલને દાહોદ મેળવવા આકાશના તારા દેખાયા. મેજર વ્હાઈટલોકે સાદરાથી લખેલા પત્રમાં સાફ-સાફ આ બધા નાના સાહેબના કરતૂત છે તે ભીલોને ઉશ્કેરી રહ્યા છે. અને ભીલોમાં લોકપ્રિય છે.

માળવામાં વિદ્રોહ થયેલો એટલે દાહોદના રસ્તે ગુજરાતમાં બળવાખોરો પ્રવેશ કરશે એમ બ્રિટીશ સરકારને ભય હતો. તે અટકાવવા દાહોદના કિલ્લાની આજુબાજુ સરકારે ખાઈ ખોદાવી હતી. 1 જુલાઈ 1857ના રોજ ઈન્ડોર મહોઉમાં થયેલા તોફાની વિદ્રોહના સમાચારો આવવાથી તેમજ ઉત્તર ભારતમાં વિપ્લવની સફળતા સાંભળી દાહોદમાં 6 જુલાઈ 1857ના રોજ પ્રજાએ બળવો પોકાર્યો. દાહોદ તાલુકાના અભલોડ ગામના ઈનામદાર તહેદારખાં કાનુગા અને દાહોદ તાલુકાના બોરડી ગામના ઈનામદાર ચુનીલાલ દેસાઈની આગેવાની હેઠળ રાત્રે 10 વાગ્યે 500 માણસો એકઠા થયા અને દાહોદના કિલ્લાનો ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો. ઈ.સ. 1668માં બાંધવામાં આવેલ દાહોદના કિલ્લાનો કોટ ઊંચો અને મજબૂત હતો. એની આજુબાજુ ઊંડી ખાઈ ખોદવામાં આવી હતી. એ કિલ્લામાં મામલતદાર રહેતા. વિલ્પવના સમાચાર મળતા મામલતદારે પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન બર્કલને ગુપ્ત રીતે માણસ મોકલી સમાચાર મોકલાવ્યા. બળવાખોરોએ મામલતદાર અને બીજા અમલદારોને કિલ્લામાં પૂરી દીધા હતા. કિલ્લામાં તે સમયે સિંધીયાના 14 સૈનિકો, સુબેદાર હુસેનશા સહિત 8 પઠાણ પોલીસ, 24 કસબાતી અને 24 સવાર હતા. વિપ્લવકારીઓએ આખી રાત ગોળીબાર કરી મામલતદારને કિલ્લાની બહાર નીકળવા દીધો નહીં અને કિલ્લાની રહેલ સરકારી કર્મચારીઓને કિલ્લા બહાર નીકળવાની મનાઈ ફરમાવીને ગોળીઓની રમઝટ બોલાવવા લાગ્યા. આ સિલસિલો 6 જુલાઈથી 11 જુલાઈ સુધી ચાલ્યો. આવા મુશ્કેલભર્યા સમયે સુબેદાર હુસેનશાહખાને બહાદુરીથી વિપ્લવકારીઓનો સામનો કર્યો. તે પછી કેપ્ટન બર્કલ તોપો સાથે દાહોદ આવ્યો. તેની જાણ થતાં 11 જુલાઈ 1857ના રોજ તહેદારખાં કાનુગો અને ચુનીલાલ દેસાઈ નાસી ગયા. (4)

કેપ્ટન બર્કલે 31 જુલાઈ 1857ના રોજ લખી નાખ્યું કે લશ્કર મોકલો નહીં તો પંચમહાલ જ નહીં આખું ગુજરાત હાથમાંથી જશે. વાત તેની સાચી પડી. દેવગઢબારીયામાં ભીલો રણે ચડ્યા. દાહોદ અને જાંબુઘોડા પણ પાછળ નહોતા. સંતરામપુર, લીમખેડા, લુણાવાડા, હાલોલ બધે વિપ્લવનો રંગ ચડ્યો હતો. ગોધરામાં થયેલા જંગમાં ભોપાલના બૈઝાબાઈના સાથે સૈનિકો છેક ઈન્દોરથી વિલ્પવીઓની મદદે આવી પહોંચ્યા હતા. સરકારી મકાનોની સામે પ્રજાકીય ઘેરો થયો. બર્કલ, થોમસ, શિપ્પી જેવા બ્રિટીશ અફસરો સૈનિકોની સાથે દોડી આવ્યા. વિપ્લવીઓએ ગોધરાથી દાહોદ તરફ કૂચ કરી. ભીલ સમુદાય તેમાં ભળ્યો, સિંધિયા પોતે પણ આ વિસ્તારમાં તેની સેનાના સૈનિકો વિપ્લવી બન્યા.(5)

દાહોદ ગુજરાતમાં અંગ્રેજોને કોઈપણ ભોગે ગુમાવવું પોષાય તેમ ન હતુ. આ “દો-હદ” છે. અહીં રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાંથી આવતી વિપ્લવી કુમકને મોકો મળે તો આખા ગુજરાતમાં છવાઈ જાય તેમ હતું. દાહોદ તરફ જતા કેપ્ટન બર્કલના સૈન્યને દેવગઢબારીયાના ભીલોએ રોક્યા. લડાઈમાં કંઈક ભીલો મરાયા.

8 જુલાઈ 1857ના રોજ એક સૂબેદાર અને 30 સૈનિકોની ટુકડી ગોધરાથી ગેરિસનને મદદ કરવા દાહોદ મોકલી દેવામાં આવી. પરંતુ બ્રિટીશ ટુકડીને દેવગઢબારીયાના જંગલો પાસે ભીલ અને મુસ્લિમો દ્વારા રોકી લેવામાં આવ્યા. જેથી બ્રિટીશ સેના દાહોદમાં ગેરિસનને મદદ ન કરી શકે. કેપ્ટન બર્કલ જેઓ રેવાકાંઠાના પોલિટીકલ એજન્ટ હતા. તેમણે વડોદરાથી તાત્કાલિક કુમક બોલાવી જેમાં બે તોપો, બે કંપનીઓ, 8મી નેટીવ ઈન્ફન્ટ્રી જેના વડે દાહોદ અને પંચમહાલ જિલ્લાને ભીંસમાંથી મુક્ત કરી શકાય. જ્યારે સાતમી રેજિમેન્ટ બે તોપો સાથે રવાના કરી 100 જેટલા ઘોડસવારોને ઠાસરા તરફ રવાના કરાયા. દાહોદમાં 6 જુલાઈથી બંદી કરવામાં આવેલ અંગ્રેજ સરકારી કર્મચારીઓ વિપ્લવકારીઓના કબજામાં રહ્યા હતા તે છેવટે 13 જુલાઈના રોજ તેઓને મુક્ત કરાયા હતા અને ફરીથી અંગ્રેજોનો કબજો કિલ્લા પર થઈ ગયો. 24 ઓગસ્ટ 1857ના રોજ કેપ્ટન બર્કલે મુંબઈ સરકારને રીપોર્ટ કર્યો કે સરકાર સામે વિદ્રોહ કરવા માટે 15 કેદીઓને પકડવામાં આવ્યા છે અને તેમની સામે કેસ ચલાવી તેમને નીચે પ્રમાણે સજા કરી છે.

(1) એક કેદીને 1 વર્ષની સખત મજુરી સાથેની કેદ.
(2) એક કેદીને સશસ્ત્ર બંડ કરવા માટે આજીવન કેદ.
(3) એક કેદીને છોડી મુક્યો.
(4) એક કેદીને સશસ્ત્ર બંડ કરવા તેમજ બહાદુરશાહ ઝફર દિલ્હીના બાદશાહનું રાજ્ય દાહોદ શહેરમાં ફરમાન દ્વારા જાહેર કરવા માટે દેહાંતદંડની સજા ફટકારવામાં આવી. 24 ઓગસ્ટ 1857ના દિવસે તોપ સાથે બાંધી તેમને ઉડાવી મુકવામાં આવ્યા. (6)

મુંબઈ સરકારે કેપ્ટન બર્કલની કાર્યવાહી મંજુર રાખી અને આજીવન દેશનિકાલની સજા કરતાં ઓછી સજા ન કરવા જણાવ્યુ. તથા રાજય સામે વિદ્રોહ કરનારને દેશનિકાલ નહિ પરંતુ મોતની સજા કરવા જણાવેલું. અભલોડના ઈનામદાર તેહેદારખાં કાનુગાને મોતની સજા થયેલી અને તેનું ઈનામી ગામ અભલોડ સરકારે જપ્ત કર્યું. બોરડીના ઈનામદાર ચુનીલાલ દેસાઈને જેલની સજા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પાછળથી રાણી વિકટોરીયાના ઢંઢેરાના કારણે એમને જેલમાંથી મુક્તિ મળી હતી. કેપ્ટન બર્કલે દાહોદના બળવા વખતે કિલ્લાને હિંમતથી બચાવનાર હુસેનશાખાનને દાહોદ પાસેનું માંડાવાવ ગામ ઈનામમાં આપ્યું હતું.

તાત્યા ટોપેનું દાહોદમાં આગમનઃ

ઉત્તર ભારતના બળવામાં 21 જૂન 1857ના રોજ ગ્વાલિયર પાસે પરાજીત થયા પછી તાત્યા ટોપેએ નર્મદા નદી ઓળંગી ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. તાત્યા ટોપેના આગમન અગાઉ પ્રજામાં શસ્ત્રો સરકારે જપ્ત કરી લીધા હતા. તેથી નિઃશસ્ત્ર પ્રજા અસહાય હતી. પરંતુ પંચમહાલના મુખ્ય શહેરો જેવા કે ગોધરા, ઝાલોદ વગેરે તાત્યા ટોપેએ કબજે કર્યા હતા. ત્યાંથી ધન, માણસો અને શસ્ત્રો મેળવ્યા.

આઈ.પી. સ્ટારટન બરોડાના આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટ આર.સી. સેક્સપિયર વતી મુંબઈ અંગ્રેજ સરકારને જાણ કરી કે તાત્યા ટોપે સાથે એક હજાર કરતાં વધારે વિપ્લવકારીઓ દેવગઢબારીયામાં દાખલ થયા છે. વિપ્લવકારીઓની બીજી એક ટુકડી એજ દિવસે અને એજ સમયે ભાભરા પર આક્રમણ કર્યું. દાહોદને બચાવવા દાહોદના લેફટનન્ટ બ્રાઉને ખુબ પ્રયત્ન કર્યા હતા. પંચમહાલ જિલ્લાનાં હાલોલ, દાહોદ અને કાલોલ સિવાયનાં તમામ થાણા વિપ્લવકારીઓએ લૂંટ્યા અને કબજે કર્યા. ત્યારબાદ વિપ્લવકારીઓની બંને ટુકડીઓ ભેગી થઈ ગોધરા અને આજુબાજુનો ભાગ કબજે કર્યો. વિપ્લવકારીઓનો સામનો કરવા અંગ્રેજ સૈનિકોની સંખ્યા ઓછી હતી. ગોધરામાં વિપ્લવકારીઓએ સરકારી તિજોરી અને બીજી મીલકતો લૂંટી, ત્યાંથી ઝાલોદ તાલુકાના લીમડી ગામે ગયા. પરંતુ વિપ્લવકારીઓએ લોકોને હેરાન કર્યા નહી. ઝાલોદના ડેપ્યુટી મામલતદાર લખુભાઈએ 5 ડિસેમ્બર 1858ના રોજ દાહોદના મામલતદારને લખી જણાવ્યું કે, આશરે બે હજાર વિપ્લવકારીઓ લીમડીમાં આવ્યા છે. સરકારી દફતરની કચેરીઓ નાશ કરી તમામ માલમિલકત લૂંટી છે. આજ પ્રમાણે તેની નજીકના ગામો ડુંગરી અને પીપલોદને પણ લૂંટ્યા આ પછી તાત્યા ટોપેની આગેવાની નીચે તેઓ ઝાલોદ તરફ કૂચ કરી

ગયા, અંગ્રેજ સેનાની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હોવાથી તે તાત્યા ટોપેની સેનાનો સામનો કરવા અશક્તિમાન હતા. આથી અંગ્રેજ લશ્કરે ઝાલોદ ગામ ખાલી કરવું પડ્યું.

8 ડિસેમ્બર 1858ના ઝાલોદના મામલતદાર માધવે રેવાકાંઠા પોલિટીકલ એજન્ટ મેજર વેલ્સનને લખ્યું કે, બળવાખોરોએ ઝાલોદ શહેરનો કબજો 6 ડિસેમ્બર 1858ના રોજ લઈ લીધો છે. ઝાલોદનું સરકારી લશ્કર બળવાખોરો સાથે જોડાઈ ગયું છે. આ પછી બળવાખોરોએ સરકારી તિજોરી લૂંટી 2000 રૂપિયા લૂંટી લીધા છે. ત્યારબાદ કચેરી અને થાણાનો નાશ કર્યો. તેમણે જેલમાંથી કેદીઓને મુક્ત કર્યા અને મામલતદારની ઓફીસનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો. વિપ્લવકારીઓને પકડવા સરકારે ઈનામો જાહેર કર્યા. ભીલો અને કોળીઓ ઈનામની લાલચે વિપ્લવકારીઓને પકડાવી દેશે એવી આશા સરકારને હતી. તાત્યા ટોપેને પકડવા સરકારે 10 હજાર રૂપિયાનું ઈનામ જાહેર કર્યું હતું. ભીલ અને કોળી પ્રજાએ ઈનામની લાલચે કોઈ વિપ્લવકારોને પકડાવ્યા નહીં. જાંબુઘોડા, દેવગઢબારીયા તથા ઝાલોદમાંથી તાત્યા ટોપે પસાર થયો પરંતુ સિંધીયા, ગાયકવાડનો તેમને સહકાર મળ્યો નહીં. અંગ્રેજ લશ્કર તાત્યા ટોપેને પકડવા એની પાછળ જ હતુ. 16 ડિસેમ્બર 1858ની આસપાસ તાત્યા ટોપે બાંસવાડામાં જંગલમાં નાસી ગયો. 7 એપ્રિલ 1859ના રોજ પેરનનાં જંગલમાં તેમનાં જુના મિત્ર માનસિંગને ત્યાં અતિથિ તરીકે રહ્યો. ત્યારે મિત્ર માનસિંગે દગો કરી તાત્યા ટોપેને પકડાવી દીધો. 18 એપ્રિલ 1859ના રોજ સીપ્રીમાં તાત્યા ટોપેને સરકારે ફાંસી આપી.(7)

મધ્યપ્રદેશમાંની આવતા ક્રાંતિકારીઓ ગુજરાતમાં દાહોદના રસ્તેથી પ્રવેશી રહ્યાની જાણ અંગ્રેજોને થઈ અને ઈન્દોર, મહુ અને ઝાંબુઆ સુધી લશ્કરી કન્ટોન્ટમેન્ટમાં વિપ્લવકારીઓએ કબજો લઈ અંગ્રેજ અફસરોની કત્લેઆમ કરી હતી. આથી ગુજરાતમાં ક્રાંતિકારીઓને પ્રવેશતા અટકાવવા દાહોદને સીલ કરવાની જરૂર હતી. દાહોદના કેપ્ટન બર્કલે ઘેરો ઘાલ્યો. મેજર થોમસન મદદમાં હતો. વડોદરાથી વધારાની કુમક આવી. ગોધરાનું પતન થયું.(8) અને વિપ્લવકારીઓ હાથ ન આવ્યા.

ઉત્તર ભારતમાં અને અન્ય સ્થળોએ વિપ્લવ શમી ગયો. પરંતુ પંચમહાલમાં એના પડઘા રહ્યા. આદિવાસીઓએ બંડ ચાલુ રાખ્યુ. રાજપુતાનાના રાજાઓ, મધ્યભારતના સિંધીયા અને હોલકર, ગુજરાતના ગાયકવડા, સતારા અને કોલ્હાપુર સિવાયના દક્ષિણ પ્રદેશો તથા પંજાબના શીખોએ વિપ્લવકારીઓને સહાય કરી ન હતી. સિંધીયા, હોલકર અને ગાયકવાડે વિપ્લવકારીઓને મદદ કરવાને બદલે અંગ્રેજોને મદદ કરી હતી. શીખ અને ગુરખા સૈનિકોએ અંગ્રેજોને સાથ આપી વિપ્લવને દબાવી દેવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ક્રાંતિકારીઓના અસંખ્ય બલિદાન અને પ્રજાની યાતના વિફલ ગયાં, પરંતુ પંચમહાલ-દાહોદ વિપ્લવમાં સાહસ અને સૌર્યથી દીપી ઉઠ્યા.

સંદર્ભસૂચિ

1. અરૂણ વાઘેલા, સંસ્થાનિક ગુજરાતની આદિવાસી ચળવળો, અમદાવાદ, 2019,
2. આસુતોષ ભટ્ટ, 1857 ક્રાંતિમાં ગુજરાત, અમદાવાદ, 2007.
3. પ્રવિણચન્દ્ર પરીખ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ, ગ્રથ-9, 1987,
4. રામચંદ્ર શુક્લ, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પંચમહાલ, દાહોદ, 1986.
5. વિષ્ણું પંડ્યા, ગુજરાત 1857, અમદાવાદ, 2007.
6. પ્રવિણચંદ્ર પરીખ, ગ્રંથ-8, પૂર્વોક્ત, 1948.
7. રામચંદ્ર શુક્લ, પૂર્વોક્ત.
8. Political Department, Vo. No. 48, of 1857.